

УДК 159.923

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СМИСЛОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ МЕХАНІЗМИ

Гайдук Г.А., аспірант

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Презентований матеріал присвячено теоретичному огляду смислової регуляції особистості та її механізмів. Методологічні межі дослідження смислової регуляції актуалізують питання її емпіричної конкретизації, повноцінна реалізація якої можлива за умови методологічної рефлексії проблеми смислової регуляції особистості. Огляд основних видів, функцій та форм смислової регуляції особистості, її механізмів є своєрідною спробою узагальнення і систематизації теоретичних положень щодо інтерпретації смислової регуляції особистості.

Ключові слова: *особистість, смисл, смисловий підхід, смислова регуляція, механізми смислової регуляції.*

Презентованный материал посвящен теоретическому обзору смысловой регуляции личности и ее механизмов. Методологические пределы исследования смысловой регуляции актуализируют вопрос ее эмпирической конкретизации, полноценная реализация которой возможна при условии методологической рефлексии проблемы смысловой регуляции личности. Обзор основных видов, функций и форм смысловой регуляции личности, ее механизмов является своеобразной попыткой обобщения и систематизации теоретических положений относительно интерпретации смысловой регуляции личности.

Ключевые слова: *личность, смысл, смысловый подход, смысловая регуляция, механизмы смысловой регуляции.*

Hayduk H.A. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE SEMANTIC REGULATION OF PERSONALITY AND ITS MECHANISMS

The presented material is devoted to theoretical review of semantic regulation of personality and its mechanisms. The methodological boundaries of the research of semantic regulation actualize the issues of its empirical concretization, the full realization of which is possible in case of the methodological reflection of the problem of semantic regulation of personality. An overview of the main types, functions and forms of semantic regulation of personality and its mechanisms is a kind of attempt to generalize and systematize the theoretical positions on the interpretation of semantic regulation of the individual.

Key words: *personality, sense, semantic approach, semantic regulation mechanisms of semantic regulation.*

Постановка проблеми. Вивчення смислової регуляції особистості та її механізмів на сучасному етапі розвитку суспільства набуває великого значення, адже на основі смислу можна визначити, які механізми впливають на перебіг психічних процесів, поведінку та діяльність особистості. Також теоретичний огляд цієї проблеми може бути основою для вивчення мотивації особистості.

Постановка завдання. Метою статті є огляд теоретичних підходів до розуміння смислової регуляції особистості, розгляд її механізмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему смислів та життєвих орієнтацій досліджували Б.Г. Ананьев, К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, Б.С. Бартусь, Б.В. Зейгарник, К.В. Карпинський, О.М. Леонтьев, Д.О. Леонтьев, С.Л. Рубінштейн та ін. Так, смисл визначається як універсальний базовий механізм свідомості і поведінки людини, основа її особистості. Смисл людини розглядається як різновид життєвої задачі, спосіб упорядкування свідомості, інтерпретація світу і життя загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку формування психіки людини

смисловий зміст забезпечував існування людської істоти, це був рівень біологічно зумовлених смислів, які з'являються на основі чуттів і забезпечують роботу всього організму у вигляді реакції на вплив навколишнього середовища.

На думку А.В. Серого, смисли – це своєрідний будівельний матеріал, на підґрунті якого виникає відчуття реальності [11]. О.М. Леонтьев визначав такі біологічні смисли, як «смисли у собі», головною характеристикою яких є неконстантність. Це первинна фаза їх розвитку: «...перетворення інстинктивного смислу у свідомий смисл – перетворення інстинктивної діяльності у свідому діяльність» [7, с. 209]. На такому рівні смисли зумовлюють первісне відокремлення «Я» від «не Я».

Як зазначив Б.Ф. Поршнев, із розвитком суспільства та включенням людини в нього зміст самого смислу як запоруки виживання розширився за рахунок зусиль людини і її впливу на навколишнє середовище. Смисл як принцип виживання поступився місцем більш складному психічному явищу – смислу як засобу задоволення потреб людини.

Сучасний період збагачення природи смислу пов'язаний із розвитком знакової культури,

тобто з уживанням знака, також і вербального, для фіксації об'єктів реальності у свідомості. Як результат, мислення поповнилося перспективою передавати тонкощі контексту, хоча водночас втратило силу доказовості [10]. Проте, як указує Н.В. Чепелева, саме означування дійсності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дозволяє не лише продумувати, осягати те, що відбувається, розбирати та пізнавати ті чи інші події, а й упорядковувати їх, продукуючи для себе нову психічну дійсність, нову мудрість [12, с. 11–16]. Як результат, смисли набули особистий характер і стали власне особистісними. Тобто з вивченням людиною мови смисли постали як усталені особистісні утворення, які опосередковують усю життєдіяльність людини, головне призначення яких полягає в інтеграції людини в нові умови громадського життя.

Людина з її системою смислової регуляції є найпізнішим, але важливим психічним творінням в антропогенезі, тому що розвиток особистості розкрив проблему сутності людини. Особистість – це те, що вирізняє людину як суб'єкт діяльності від тварин та новонароджених індивідів. Необхідність у цьому утворенні постала тоді, коли індивід від'єднався від роду для самостійного виконання діяльності. До цього моменту справжнім суб'єктом діяльності був рід, громада, а окремий індивід – лише часткою колективного суб'єкта, реалізатором його волі. Тобто несамостійність індивіда існувала об'єктивно у неможливості життя поза своїм родом, поза відведеною йому племенем функцією, а суб'єктивно – у вигляді злиття індивідуальної та суспільної свідомості. Збіг значення і смислу, який становив на той час, на думку О.М. Леонтьєва, «головну особливість первісної свідомості», пояснюється, зокрема, однаковістю ставлення «учасників колективної праці до умов і засобів виробництва». Унаслідок цього і світ «відображався однаково як у системі мовленнєвих значень, яка утворює свідомість колективу, так і у свідомості окремих індивідів – у формі тих самих значень» [4, с. 203].

Якщо як регулятор діяльності використати поняття смислового утворення, то можна буде вважати, що їх певна кількість первісно зберігалася родом у культурній усупільненій формі у вигляді первісних світоглядних систем. Ці світоглядні системи постачали колективному суб'єкту смислове обґрунтування життєдіяльності та накопичували його сукупний досвід. Як стверджує К.В. Карпинський [4], інтеріоризація колективного фонду смислових утворень, вироблених родом, започаткувала процес персоналізації індивіда та персоналізації суспільних відносин, у яких він брав участь. Точкою антропогенезу, в якій відбулося віддособлення індивідуального суб'єкта від ко-

лективного суб'єкта, був момент зародження особистісно-смислових форм психічного відображення та регуляції. Із цього моменту людина і стала індивідуальним носієм ідеальних особистісно-смислових форм діяльності. Це зумовило становлення індивіда особистістю, а отже, суб'єктом діяльності [1].

Сучасна людина, звичайно, дуже відрізняється від людини родового суспільства. Але в будь-яку історичну епоху соціально детермінована система діяльностей, у яку включається людина, створювала систему певних норм, вимог та правил. У межах цієї системи всередині кожної із діяльностей до людини висувалися вимоги як до соціального індивіда, тобто від неї очікувалась здібність до набуття навичок та знань, які зроблять можливою її участь у цих діяльностях. Громадське життя підкоряло організмичну інтеграцію індивіда соціально-нормативній інтеграції його дій, думок, бажань. У більшості ситуацій протягом усього свого життя особистість вимушена була поводити себе саме як соціальна особа, тобто діяти за певним прикладом, за визначеною технологією. Цього виду інтеграції було б досить, якби кожний індивід реалізовував одне-єдине життєве відношення, брав би участь в одній-єдиній роботі, в якій займав би тільки одне певне положення. Проте суспільство формулює перед людиною набір різних перспектив і потребує стабільних сучасних рішень. Реалізуючи ці перспективи, повсякчас утілюючи буденні вибори, індивід втягується в усілякі системи зв'язків, які неодмінно переплітаються. Уже сам вибір із низки перспектив потребує відмови від чого-небудь заради чогось іншого, більш важливого та значущого, тобто постає необхідність стабільних смислових виборів.

У цьому контексті Д.О. Леонтьєв зазначає, що із проблемою смислового вибору людина зіштовхується тоді, коли критерії для порівняння альтернатив первісно не задані і людині самій доводиться їх конструювати. Тобто смисловий вибір має місце тоді, коли особа зобов'язана відшукати загальні засади для співставлення несхожих альтернатив і схарактеризувати критерії їх оцінки, за причетністю до яких альтернативи набирають того чи іншого смислу. Тобто перед особистістю стоїть «задача на смисл», задача виявлення особистого смислу кожної з альтернатив та локалізації її у своїй життєдіяльності [8, с. 97–110].

Особистість як суб'єкт діяльності володіє та розпоряджається діяльністю загалом, а не якоюсь її частиною чи ланкою. Це пов'язано з тим, що на особистісному рівні розвивається принципово новий апарат психічного відображення і регуляції. Таким новоутворенням особистісного рівня буття і є смислова регуляція [9].

Зазначимо, що поняття «регуляція» у психологію введено П. Жане, яке він пов'язав з організацією особистості [2, с. 139]. На його думку, існує сім рівнів регуляції, вищий із яких посідає система внутрішніх вимог, що перетворюють людину в активного діяча. Кожному рівневі регуляції відповідає певний рівень усвідомлювання. Тому, коли розглядається порушення поведінки, то воно представляється результатом зміщення вищих рівнів регуляції у вигляді сильних переживань, що травмують. П. Жане підкреслює значення смислових механізмів регуляції у подоланні таких переживань – зняття фіксації на переживаннях відбувається у результаті зміни його значення для індивіда [2, с. 139].

Свій подальший розвиток проблема регуляції отримала у психологічних школах психоаналізу, гуманістичної психології та гештальт-психології. Зокрема, у психоаналізі З. Фрейда Его людини розглядалось як та інстанція, яка регулює поведінку, підкоряючись принципу реальності, на відміну від принципу задоволення. А саме нею виконувалися такі функції, як регуляція потягів, їх опосередкування, усвідомлення бажань, усвідомлення детермінованості своєї поведінки. Ідея Я як активного початку у житті людини представлена також і в індивідуальній психології А. Адлера. Ним введено поняття творчого Я як центру особистості, який створює мету, засоби її досягнення, будує індивідуальний стиль поведінки. Основними рушійними силами розвитку особистості А. Адлер вважав почуття неповноцінності і прагнення до неперевершеності, які актуалізують процес компенсації і надкомпенсації [2, с. 140]. Згідно з Г. Олпортом, особистість характеризується основними цілями, які є смислом життя людини, рушійними силами її поведінки, при цьому стійкі цілі підвищують опірність особистості несприятливим впливам і є умовою подолання перешкод. Здатність особистості до саморегуляції Г. Олпорт вважає властивістю вищого рівня мотивації.

У теорії поля К. Левіна регуляція поведінки здійснюється згідно з принципом теперішнього, тобто минуле і майбутнє може впливати на поведінку тією мірою, якою воно представлено у реальній ситуації індивіда через модель очікування – цінність. Життєвий простір формується особистісними потребами людини у взаємодії з її психологічним оточенням, що супроводжується станом рівноваги. У разі, якщо ця рівновага порушується, то виникає напруженість відносин. Регуляція поведінки полягає у виникненні змін, які призвели б до встановлення балансу. Отже, основний смисл регуляції поведінки у концепції К. Левіна розкривається через чергування циклів виникнення напруженості та дій із її зняття.

На особливу увагу заслуговує гуманістична теорія К. Роджерса, де центральною ідеєю є уявлення про роль самосвідомості, самооцін-

ки у регуляції поведінки та розвитку особистості. Порушення регуляції поведінки, на думку К. Роджерса, є наслідком неузгодженості між самооцінкою та реальним життєвим досвідом людини, що проявляється у слабкій адаптованості до оточуючого світу, у тривожності і напрузі. Відтворення здатності регулювати свою поведінкою є наслідком зміни Я-концепції у процесі індириктивної психотерапії.

Проблема регуляції і саморегуляції у вітчизняній психології уперше поставлена Л.С. Виготським. Специфічно людський спосіб регуляції дослідник пов'язував зі створенням і використанням знакових психологічних знарядь, які визначив як «оволодіння процесами власної поведінки».

Складність проблеми смислової регуляції діяльності визначається фактом її подвійної детермінованості: з одного боку, особливості динаміки діяльності визначаються специфікою її об'єкта та предмета, а з іншого – той чи інший характер перебігу діяльності пов'язується із суб'єктом, який здійснює цю діяльність і задає напрям її реалізації, виходячи з наявних потреб, мотивів, установок, інтересів та цінностей. Виходячи із цього факту, розрізняють дві форми регуляції людської діяльності: *предметну* та *смислову*.

Регуляція першого типу спрямована на «налаштування» операціональних характеристик діяльності відповідно до предметних характеристик об'єкта. Регуляція другого типу пов'язана з установленням відповідності між цілями, засобами реалізації діяльності, мотивами, установками та цінностями суб'єкта, який реалізує цю діяльність. На думку В.П. Зінченка, у порядку внутрішньої регуляції визначеної діяльності предметна та смислова підсистеми об'єднані в єдине ціле, але центральну позицію у цій системі відіграє смислова регуляція, оскільки «поєднання окремих дій у цілісну, а отже, й ефективну діяльність забезпечується смислом» [3, с. 9].

Ураховуючи активуючий характер порядку усвідомленої регуляції діяльності, її повною мірою можна аналізувати як динамічну смислову систему суб'єкта. Як вказує Д.О. Леонт'єв, динамічна смислова система (ДСС) регуляції визначеної діяльності вибудовується одночасно з виникненням самої діяльності, мотив якої дозволяється аналізувати як системоутворюючий фактор ДСС. Мотивом є спонукання, яке переживається не суб'єктом, а зовнішнім об'єктом, який відповідає певній потребі (або водночас цілій низці потреб), на котрий спрямована діяльність загалом [9].

Смисловий порядок регуляції будь-якої певної діяльності реалізовує принаймні дві функції: 1) стабілізацію її протікання, збереження сталості діяльності до того часу, поки її мотив лишається у силі, тобто забезпечення «самозахисту»

діяльності від зовнішніх перепон; 2) забезпечення природного припинення діяльності, коли вона себе вичерпала, її мотив здійснився і позбувся своєї спонукальної сили, або штучного припинення діяльності в тих випадках, коли актуалізувались інші, більш виразні мотиви, що вимагають термінового виконання нової діяльності.

У процесі осмислення ситуаційних умов діяльності на базі смислових структур особистості вибудовуються динамічні смислові системи свідомості. Смислові системи свідомості є найбільш динамічними і пластичними серед усіх смислових систем, що допомагає суб'єкту оперативно уточнювати модель значущих умов, вести усвідомлений та осмислений контроль за поточними умовами ситуації. Крім того, процеси смислотворення, що відбуваються на рівні свідомості, у єдності з пізнавальними процесами дозволяють передбачати значущі умови діяльності у часовій перспективі. У свою чергу, динамічні смислові системи свідомості, оформлені у вигляді суб'єктивної моделі значущих умов, визначають програмування виконавчих дій. Відображення цих умов допомагає суб'єкту сформулювати програму, визначити оптимальний (на його погляд) спосіб досягнення мети.

У цьому аспекті О.О. Конопкін прямо вказує, що особистісний смисл умов детермінує прийняття і фіксацію певної програми діяльності [5]. Скомпонована суб'єктом програма дій із позицій смислового підходу є не чим іншим, як динамічною смисловою системою діяльності, яка складена з операціональних смислів окремих дій. Динамічні смислові структури діяльності «складаються усередині актуальної діяльності та регулюють її перебіг відповідно до вищих смислоутворюючих інстанцій, представлених у динамічній смисловій системі особистості» [9, с. 238].

Функції смислової регуляції діяльності найбільш проявляються під час оцінки результатів реалізації програми виконавчих дій. Якщо відкинути уявлення про смислову регуляцію, то стає неможливим встановлення походження і регуляторної сили критеріїв успіху-неуспіху діяльності, а також реконструювання самого процесу оцінювання результатів. Критерії успіху мають смислову природу, зберігаючи тісний зв'язок із смисловими структурами особистості. Майже будь-яка довільна діяльність регулюється із використанням не одного критерію, а складної їх системи, побудованої за принципом ієрархії, яка відповідає відносній значущості для суб'єкта окремих елементів і параметрів діяльності. В основі механізму оцінки лежать процеси співставлення досягнутого (фактичний результат діяльності) з належним (суб'єктивні критерії успіху) на предмет їх узгодженості або неузгодженості. Але для особистості індикатором успіху діяльно-

сті є не відповідність інформаційних моделей, а особистісний смисл результатів діяльності. Це є природним, тому що «приймає» результати діяльності не інформаційна модель (еталон успішності діяльності), а особистість, яка керує цією моделлю у своїй свідомості [4].

Таким чином, функції смислової регуляції діяльності у структурі системи усвідомленого її регулювання адекватно пояснюються за допомогою вивчення взаємопереходів динамічних смислових систем особистості, свідомості та діяльності.

Різні види динамічних смислових систем потребують участі різних механізмів, рівнів і логік психічної регуляції. Системний опис різноманітних логік психічної регуляції пропонує Д.О. Леонтьєв у створеній ним мультирегуляторній моделі особистості. Він виокремлює шість логік психічної регуляції: логіку задоволення потреб, логіку реагування на стимул, логіку схильності, логіку соціальної нормативності, логіку смислової необхідності і логіку вільного вибору [9]. На думку автора, перераховані логіки перебувають в ієрархічних зв'язках. Кожна регуляторна логіка чітко й однозначно пов'язана з певними зовнішніми або внутрішніми детермінуючими факторами. Логіка задоволення потреб – із потребами та потягами індивіда, логіка реагування на стимул – із набутими умовними рефлексами, логіка схильності – із набутими в індивідуальному досвіді навичками, звичками і стереотипами, логіка соціальної нормативності – із соціальними приписами та очікуваннями до особистості. Усі ці детермінанти «конкурують» за домінуюче місце у системі психічної регуляції діяльності. Особистість як суб'єкт діяльності може здійснювати вибіркове санкціонування тих чи інших детермінант за допомогою системи смислової регуляції. Це здійснюється завдяки так званій логіці смислової необхідності, яка забезпечується смисловими структурами особистості, субординує усі інші логіки. Реалізуючи логіку смислової необхідності, особистість функціонує як суб'єкт власної діяльності і суб'єкт її саморегуляції. Тут актуалізується доповнення, яке вніс О.М. Леонтьєв у принцип детермінізму: внутрішнє діє через зовнішнє і тим самим себе змінює та детермінує [6]. У контексті нашого дослідження розтлумачити цей принцип можна таким чином: особистість як система смислової регуляції діяльності визначає значущість тих чи інших детермінант, чим детермінує свою діяльність.

Отже, логіка смислової регуляції є панівною у системі регуляторних логік, що пов'язано з особливостями смислових структур особистості. Завдяки цьому особистість перетворюється на суб'єкт, який налагоджує не тільки діяльність, а й систему її психічної регуляції. Чи посяде та чи інша детермінанта своє місце в системі психічної регуляції діяльності – прямо визначається її смислом для особистості.

Таким чином, є усі підстави стверджувати, що смислова регуляція є провідним рівнем психічної регуляції діяльності. Помилково було б вважати, що кожний рівень системи психічної регуляції діяльності детермінує її по-своєму. Навпаки, всі рівні психічної регуляції працюють так, щоб максимально сприяти іншим рівням і, як результат, фасилітувати діяльність. Координує цю роботу рівнів саме смислова регуляція, яка зводить їх до єдиної динамічної системи. Тому особистість регулює діяльність за логікою смислової необхідності не в протиположності і не всупереч іншим психічним регуляторам, а разом із ними.

Висновки з проведеного дослідження. Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що смислова регуляція діяльності – це система психічної регуляції, яка здійснюється смисловою сферою особистості і спрямована на виокремлення, презентацію та структурування суб'єктом своїх відносин зі світом у індивідуальній свідомості, а також на практичне підпорядкування активності суб'єкта стійкій структурі цих відносин. Визначальними у розумінні смислової регуляції є такі теоретичні моменти: 1) смислова регуляція відіграє головну роль у регуляції діяльності; 2) смислова регуляція реалізується смисловими структурами і смисловими процесами, систематизованими у смисловій сфері особистості, через що вона створює власне особистісний рівень психічної детермінації; 3) смислова регуляція розрахована на приведення діяльності у відповідність до стійкої сукупності життєвих зв'язків суб'єкта, а не об'єктивних зв'язків дійсності.

Теоретичний огляд цієї проблеми може бути основою для вивчення мотивації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов. – М. : Ин-т практ. психологи ; НПО Модек, 1996. – 767 с.
2. Вірна Ж.П. Мотиваційно-смислова регуляція у професіоналізації психолога : [монографія] / Ж. П. Вірна. – Луцьк : РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту ім. ЛесіУкраїнки, 2003. – 320 с.
3. Зинченко В.П. Мысль и слово Густова Шпета: (возвращение из изгнания) / В.П. Зинченко. – М. : УРАО, 2000. – 208 с.
4. Карпинский К.В. Человек как субъект жизни / К.В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 280 с.
5. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Леонтьев А.Н. Философия психологии / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 228 с.
8. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д.А. Леонтьев, Н.В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.
9. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
10. Петровский В.А. Личность в психологии / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 509 с.
11. Серый А.В. Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А.В. Серый. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. – 186 с.
12. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду у контексті постнекласичної методологічної парадигми / Н.В. Чепелева // Проблеми сучасної психології / за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – С. 11–16.